

Андрій ТИЧИНА,
викладач предметів
«Історія України», «Всесвітня історія»
ЗП(ПТО) «Звягельське ВПУ»

«ПІДЗЕМЕЛЛЯ ЗВЯГЕЛЯ»: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Анотація. У статті проаналізовано історико-наукові матеріали про Звягельський замок, етапи його становлення та змін, а також утворення підземних ходів. Окреслено головні особливості виникнення унікального археологічного об'єкту (підземель), що має значний історичний, культурний та науковий потенціал. У публікації розглянуто хронологічний аспект процесу утворення підземних ходів, їх структуру, сучасний стан та перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Звягельський замок, підземні ходи, підземелля, історія, археологічний об'єкт/дослідження.

Постановка проблеми. «Підземелля Звягеля» є одним із найменш досліджених, але перспективних об'єктів історико-культурної спадщини України. Історія виникнення цих споруд охоплює не одне століття. Археологічні дослідження та сучасні технології відкривають нові межі цього феномену, що робить його важливим об'єктом для вивчення історичного минулого людства, а саме дозволяє відтворити та дізнатись нові факти із життя жителів Звягельського краю.

Мета дослідження. Утвердити значущість збереження, дослідження та промоції підземелля Звягельського замку як культурно-історичного об'єкту архітектурно-містобудівної спадщини, а також як туристичної візитівки міста, що демонструє сторінку історії Звягеля. Науково задекларувати значення археологічного об'єкту «Підземелля Звягеля» для проведення науково-дослідних робіт профільними інституціями.

Текст статті. Україна має унікальні історичні пам'ятки. Серед них значна кількість – оборонні споруди (замки). Кожен із замків по-своєму особливий, деякі збереглися в первинному вигляді, для більшості історичні баталії та час не минули безслідно. Проте усі вони є безцінними пам'ятками історії та національним культурним надбанням [2].

Пам'ятки архітектури, залишені нам творцями минулих епох, становлять вагому частину багатой культурної спадщини України. Вони - свідки життя народу і розвитку його національності культури, відіграють важливу роль у пізнанні історії, вихованні почуття патріотизму та відданості своїй землі [3, с. 22].

Звягельський замок. Найвідомішим володарем Звягеля був Костянтин Іванович Острозький - головний оборонець української землі та захисник православ'я. У нетривалих, як правило, перепочинках між війнами цей найвидатніший полководець того часу займався локацією (локація - визначення місця положення нових міст та їх «осадження») міст, їх укріпленням, піклувався їхнім економічним розвитком, будував храми і фундував монастирі [4, с. 42].

Майже відразу після передачі земель у його володіння, замок почав активно будуватися, адже татари не давали часу зволікати. Більшість українських замків тих часів будувалися дерев'яними за традиційним давньоруським фортифікаційним типом (для захисту від татар цього було цілком досить). Звягельський замок будовався за староіталійським, бастейно-бастіонним типом, що характерно відрізняло його від інших.

Він був найбільш сучасним, а найголовніше – мурованим. Це був перший і мало не єдиний замок такого типу на Волині [5] (газета «Звягель- Інфо» URL: <http://surl.li/moweim>)

З ренесансних замків поширення на Волині отримав «бастіонний» тип. Архітектором, очевидно, був італійський майстер. Відомо два італійських майстра, які працювали на родину Острозьких – Томазо Костеллі з Лугано та Якуб Бріано. Безпосередньо керували будівництвом, як правило, німецькі майстри.

Костянтин Острозький встиг закласти мурованим лише фундамент, все інше було дерев'яним. В подальшому забудову замку продовжував його син Василь-Костянтин Острозький - провідник в Україні ідей Ренесансу і Європейської Реформації. Успішний і сміливий полководець, головний захисник і меценат православ'я, який багато зробив для українських земель, а саме розвитку культури, освіти, охорони здоров'я, економіки, оборонного і сакрального будівництва.

Архівні джерела свідчать про виникнення підземель у XVI–XVIII століттях, коли Звягель відіграв ключову роль як оборонне місто. Географічне розташування на перехресті торговельних шляхів сприяло розвитку інфраструктури, включно з підземними спорудами. Підземелля використовувалися для зберігання продуктів, як укриття під час нападів ворогів і навіть як засіб таємного пересування між важливими об'єктами міста.

З початком будівництва мурованих замків роль і значення підземних споруд значно збільшились. Підземелля стали одним з важливих атрибутів системи оборони. Плани багатьох середньовічних замків збереглися, проте шукати на них схеми підземних ходів нема сенсу. Причина – секретний характер ходів. Про їхні напрямки і виходи на поверхню знала надзвичайно обмежена кількість осіб. Ходів було один або кілька і, як правило, сягали вони на незначну відстань, щоб у разі небезпеки власники замку могли ними скористатися втечею.

Починались вони, зазвичай, із потаємної кімнати власника замку. До захисної функції додалась ще і військово-стратегічна. Люди почали зводити укріплення за всіма правилами фортифікації та прокладали підземелля. Деякі з них використовувались як схованки, в інших розташовувались льохи для тривалого зберігання продуктів харчування, камери для ув'язнених, арсенали зброї, пороху, військової амуніції, трофеїв, котельня для обігріву житлових споруд у холодну пору року, архів, у якому зберігалися актові і боргові книги, документи, щоденні записи, кореспонденція [1].

Майже в кожному містечку існують перекази та чутки про підземні ходи та таємничі легенди, Звягель – не виняток. Давно серед жителів міста лунали обговорення, що в районі розміщення замку і прилеглої території, знаходиться мережа підземель. Звягеляни згадували, що у різних куточках міста неодноразово виникали провалля. Лунали версії, що всі ходи від замку ведуть до Корця, або навіть до Польщі, а саме Варшави.

Прослідкувавши тенденцію виникнення проваль, можна дійти до висновку, що найчастіше вони виникали у людних місцях, руйнуючи дорожнє покриття, обмежуючи рух транспорту та людей. 7 квітня 2023 року у центральній частині міста Звягель, а саме площі Лесі Українки, 3, утворилося нове провалля (*Рис.1*), в глибині якого виявлено прохід до підземної споруди (*Рис.2*). Ймовірно, причиною цього стали рясні опади, що упродовж кількох днів тривали в місті.

Рис.1. Провалля, що утворилось в центральній частині м. Звягель
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Рис.2. Прохід до підземної споруди у проваллі в центрі м. Звягель
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Високий інтерес небайдужих жителів громади та краєзнавців став рушійною силою для розчищення місця провалу. За сприяння управління культури і туризму Звягельської міської ради та управління житлово-комунального господарства та екології Звягельської міської ради робота із розчищення та впорядкування провалля проводилась щоденно (Рис.3).

Рис.3. Місце розташування провалля та проведення робіт в м. Звягель
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

На попередній огляд знайденої споруди були запрошені місцеві краєзнавці та старший науковий співробітник Житомирського обласного краєзнавчого музею Олександр Тарабукін.

Підземна споруда проходить у межах проїжджої частини, витягнута із південного заходу на північний схід з невеличким ухилом в напрямку до території давнього замку та будівлі Палацу культури імені Лесі Українки. Споруда складається із трьох приміщень:

двох кімнат та одного коридору (Рис.4). Загальна довжина підземної споруди становить близько 15 – 16 м. [6].

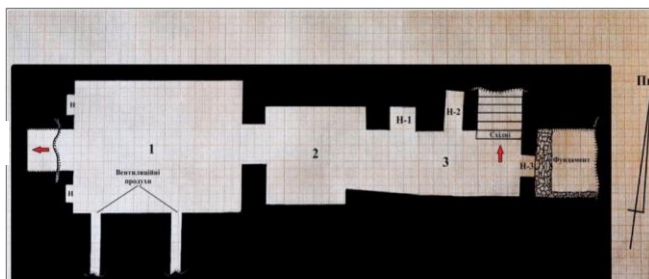

Рис.4. Схематичний план Звягельського підземелля

1-3 – номери приміщень,

Н – ніші в кімнаті № 1;

Н-1 – ніші в коридорі

(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Кімната № 1 (Рис.5). Прохід до кімнати виявлено у західній частині провалу. В плані неправильної підпрямокутної форми із трицентровим коробовим склепінням, завдовжки 0,78 – 0,84 м, завширшки 1,19 – 1,35 м. Стіни вимурувані цеглою і камінням, а склепіння – камінням. Кімната в плані прямокутної форми з еліптичним склепінням, завдовжки 5,5 – 5,6 м, завширшки 4,05 – 4,16 м, заввишки від рівня сучасної долівки 1,17 – 1,67 – 1,70 м. Загальна площа близько 23,29 кв. м. [6].

Рис.5. Кімната № 1 західної частини Звягельського підземелля

(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

У західній частині кімнати по боках стіни, з краю, неглибокі ніші прямокутної форми, завширшки 0,58 – 0,64 м. Посередині кімнати прохід, завширшки 1,26 м, засипаний битою цеглою, яка заповнює чверть кімнати і, очевидно, має продовження у західному напрямку (Рис.6) У верхній частині помітні залізні приладдя з штифтами, на які підвішували двері [6].

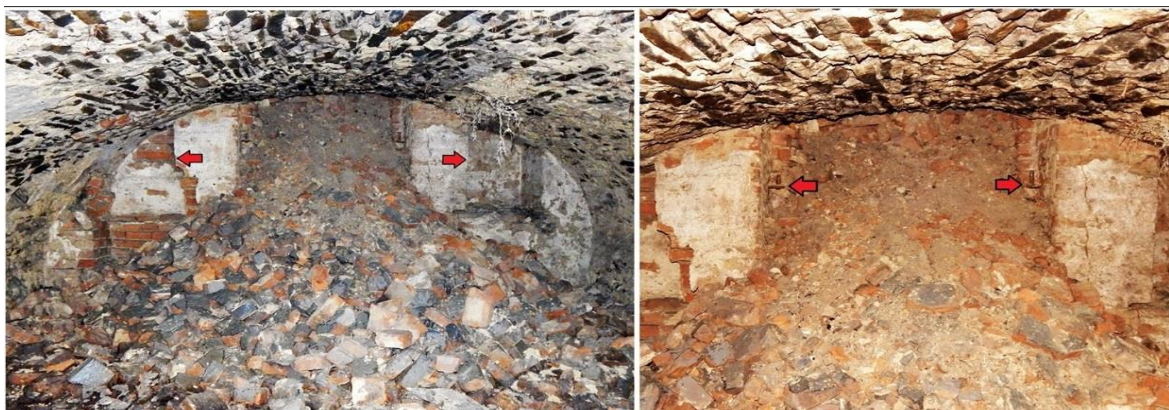

Рис.6. Ніші і засипаний прохід у західній частині кімнати № 1
Звягельського підземелля

(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

У південній частині кімнати, у двох місцях, у верхній частині стіни виявлені глибокі вентиляційні вікна-продухи (Рис.7). Розташовані від рівня підлоги на висоті 0,82 м. В плані квадратної форми, заввишки 0,27 – 0,30 м, завширшки 0,32 – 0,34 м, глибиною понад 1,84 – 1,90 м. Канали прокладені у ґрунті по діагоналі під кутом близько 30 – 45 градусів і звернуто зовні опускаються в бік кімнати [6].

Рис.7. Вентиляційні продухи в кімнаті № 1 Звягельського підземелля
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Кімната № 2. Провал утворився якраз на місці кімнати. Тягнулася від кімнати № 1 через короткий перехід у східному напрямку. В плані підпрямокутної форми, завдовжки 2,70 – 3,36 м, завширшки 3,05 м, висота збереженої частини близько 1,30 – 1,55 м. Загальна площа кімнати становить близько 13,97 кв. м. Нижня частина кімнати засипана землею, ґрунт вологий. Глибина від рівня сучасного дорожнього покриття 2,67 – 2,85 м. Стіни у нижній частині прямі, вимурувані камінням. Склепіння напівсферичне, вимуруване камінням, повністю зруйноване (Рис.8). У закутках із західної сторони, стіни частково обмуровані цеглою [6].

Рис.8. Кімната № 2 у центральній частині Звягельського підземелля
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Коридор. Приміщення у вигляді коридору примикає до східної стінки кімнати № 2 і тягнеться у східному напрямку (Рис.9). Засипана перемішаною землею темно-сірого кольору з включенням цегли, каміння, відсіву і щебеню. Іноді трапляються уламки гнилої або згорілої деревини. Коридор видовжений, в плані прямокутної форми, завдовжки 5,20 – 5,75 м, завширшки 1,97 м, заввишки 1,30 – 1,55 м. Загальна площа становить близько 11,32 кв. м. Південна стіна нерівна, а дещо заокруглена (Рис.10). Східна частина завершується тупиком, тут стіна глуха. Стіни вимурувані цеглою, а місцями камінням. Склепіння напівсферичне, повністю зруйноване [6].

Рис.9. Приміщення № 3 у вигляді коридору у східній частині Звягельського підземелля

(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Рис.10. Південна частина підземелля із нерівною дещо заокругленою цегляною стіною коридору

(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Під час виїмки ґрунту у північній стінці коридору виявлено 2 ніші (Рис.11), розташовані на різних рівнях. Перша, майже на рівні долівки, залягала на глибині 1,86 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала в плані прямокутну форму із лучковим склепінням, заввишки 0,82 м, завдовжки в глибину 0,60 – 0,70 м, завширшки, 0,84 – 0,90 м. Друга із півциркульним піднятим склепінням дещо вище, залягала на глибині 0,99 м від рівня сучасної поверхні, заввишки 0,83 м, завдовжки 1,30 м, завширшки 0,66 м. У північній частині коридору у стіні зверху виявлено нішу № 3 із лучковим склепінням, завдовжки в глибину 0,40 м, але на відміну від двох інших вона наскрізна. Зовні її перекриває кам'яний фундамент іншої споруди, що примикало до підземелля із східної сторони [6].

Рис.11. Ніші у північній та східній стінах коридору
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Східна стіна коридору глуха (Рис.12). У північно-східній частині коридору виявлено прохід прямокутної форми, завдовжки 1,28 м, завширшки 1,50 м із східцями, що круто піднімаються до верху. Східці цегляні завширшки 0,25 – 0,26 м. Очевидно, що це вхід до підземної споруди [6].

Рис.12. Північно-східна частина Звягельського підземелля з проходом і східцями
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Під час огляду споруди та виймання ґрунту упродовж 8 – 11 квітня робітники, волонтери і місцеві краєзнавці зібрали у межах провалу фрагменти вінець, стінок і донець гончарного посуду (Рис.13,1), уламок керамічної труби (Рис.13,2), уламки фаянсових і порцелянових (Рис.13,3), скляних (Рис.13,4-6) та залізних виробів (Рис.13,7), кістяної пряжки (Рис.13, 8) уламки згорілої деревини (Рис.13, 9) і кістки тварин (Рис.13,10).

Рис.13. Знахідки із Звягельського підземелля, які було
зібрано упродовж 08-11 квітня 2023 р.
(Фото: зі сторінки Олександра Тарабукіна у Фейсбук)

Знахідки різночасові, але не виходять за межі XVIII – XX ст. На денцях окремих пляшок можна побачити клейма виробників, переважно радянських часів. Одна із них, більш рання, датується орієнтовно 1926 р. При цьому необхідно відзначити, що більшість знахідок до підземної споруди переважно потрапила зверху разом із засипкою під час проведення земляних робіт [6].

Висновки. Наразі археологічний об'єкт «Підземелля Звягеля» стало однією із візитівок та туристичних атракцій центральної площі Звягеля. Здійснено впорядкування та накриття підземелля, всередині на постійній основі проходить виставка історичних світлини площі та краєвидів міста (Рис.14). Також проведено внутрішню підсвітку, яка додає особливої атмосфери під час вечірніх прогулянок містом (Рис.15).

Рис. 14. «Звягельське підземелля» сучасний вигляд

Рис. 15. «Звягельське підземелля» вигляд ввечері

Проаналізувавши вищезазначені матеріали огляду і враховуючи думки краєзнавців можна припустити, що об'єкт «Звягельське підземелля» може відноситись до періоду функціонування Звягельського замку, але з певними змінами у вигляді укріплення стін за допомогою цегли. Пізніше його було адаптовано під побутово-господарчий характер.

Залишається одностайна думка всіх, хто був дотичний до робіт із впорядкування провалля, що для більш точного визначення характеру підземної споруди, часу її виникнення і періоду функціонування необхідно провести кваліфіковані дослідження із залученням різних фахівців: археологів, істориків, геологів, спелеологів та архітекторів. Отримані дані дозволять значно розширити знання про цікаві і маловідомі сторінки з історичного минулого Звягеля і, безсумнівно, підземна споруда «Звягельське підземелля» представляє високий науковий інтерес для вивчення історії, культури і побуту звягелян.

Список використаних джерела та літератури

1. Драбчук І. Підземелля Галицького замку / Іван Драбчук // Офіційний сайт Івано-Франківської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. – URL: <http://surl.li/llqcef> (дата звернення: 12.01.2025).
2. Замки України / Історико-патріотичний клуб «Алатир». – URL: <https://www.alatyr-history.club/?p=1892> (дата звернення: 02.01.2025).
3. Лесик О. В. Пристосування пам'яток архітектури України для нових потреб: сучасна проблематика. // Архітектурна спадщина Волині. Випуск 4 // С. 22 – 26.
4. Провоторов О. Новоград-Волинський - місто: Звягель у складі Великого князівства Литовського і Звягель під владою Речі Посполитої / Олександр Провоторов // Новоград-Волинський. Історія міста. - Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2010. - С. 41–84.
5. Провоторов О. Розквіт і занепад Звягельського замку. Його роль в історії міста / Олександр Провоторов // Газета «Звягель-Інфо». – URL: <http://surl.li/moweim> (дата звернення: 04.01.2025).
6. Тарабукін О. Звягельське провалля: краєзнавець детально описав підземну споруду, виявлену у центрі міста. // Novograd. City – URL: <http://surl.li/xdiivc> (дата звернення: 28.12.2024).